

भारतातील पवित्र बौद्ध स्थळे जागतिक पर्यटनाचे आदर्श

प्रा. डी. जी. कापुरे राजा शिवछत्रपती कला व वाणिज्य महाविद्यालय, महागाव ता. गडहिंग्लज जि. कोल्हापूर

ई-मेल: digambarkapure@gmail.com मोबाइल न.-९६२३६४१९५८

प्रस्तावना:-

पर्यटनाचा आणखी प्रकार आहर्षित परंतु त्या पैकी ऐतिहासिक व धार्मिक पर्यटन ह्या प्रकारांचा प्राचीन काळा पासून त आजतागायत जगप्रसिद्ध आहर्षित धार्मिक व ऐतिहासिक पर्यटना बाबत भारत हा उपखंड बौद्ध धर्माच्या पर्यटना साठी जगप्रसिद्ध आहर्षित दरवर्षी बौद्ध राष्ट्रातील लाखों पर्यटक भारतदेशात येऊन पवित्र बौद्ध स्थळांना भेट देऊन जातात. मानवता, समता, बंधुता, शांती, प्रज्ञा, करुणा, दया, क्षमा, व विज्ञानवाद यांची शिकवण देणारा महान बौद्ध धर्म ह्या भारत देशात हजारो वर्षे अस्तित्वात होता. तथागत भगवान बुद्धाच्या पवित्र पावन चरणांनी स्पर्श झालेल्या भारत देशात आणखी महान पवित्र बौद्ध स्थळे जागतिक पर्यटना पटलावर महान व पवित्र आणि आदर्श पर्यटन स्थळे म्हणून प्रसिद्ध आहर्षित प्रस्तुत शोध निबंध “भारतातील बौद्ध स्थळां जागतिक पर्यटनाचा आदर्श” ह्या शोध निबंधात भारतातील पवित्र व महान बौद्ध पर्यटनस्थळा आढावा घेतलेली आहर्षित आरनाथ, बौद्धगया, कुशीनारा, सांची, राजगिरी, नालंदा, वैशाली, अमरावती, श्रावस्ती, अजिंठा वरुळ, दीक्षाभूमी नागपूर, ह्या भारतातील पवित्र बौद्ध पर्यटन स्थळा बरोबर नमूद यथील लुंबिनी ह्या पवित्र बौद्ध स्थळाचा आढावा घेतलेली आहर्षित ह्यामुळे शोध निबंधला अधिक परिपूर्ण स्वरूपात मांडता येईल, प्रस्तुत शोध निबंध “भारतातील बौद्ध स्थळां जागतिक पर्यटनाचा आदर्श” हा शोध निबंध लिहीत असताना प्रमुख ऐतिहासिक व धार्मिक बौद्धस्थळांचा आढावा घेतला आहर्षित पर्यटनाच्या दृष्टीन बौद्ध धार्मिक स्थळां अत्यंत महत्वाचे अन्नसाधारण समृद्ध व प्रसिद्ध असलेली जागतिक पर्यटन वारसास्थळात बौद्ध पर्यटन स्थळां आदर्श असलेली समृद्ध येतील. प्रस्तुत शोध निबंध “भारतातील बौद्ध स्थळां जागतिक पर्यटनाचा आदर्श” ह्या शोध निबंधाचा सविस्तर आढावा संशोधन पद्धती, हस्त उद्देश्य गृहतिक, सारांश पुढील प्रमाणे विशद करता येईल.

शोध निबंधाचे उद्देश्य/ हेतु:-

प्रस्तुत शोध निबंधाचे उद्देश्य पुढील प्रमाणे सांगता येतील

1. बौद्ध कालीन सांस्कृतिक ऐतिहासिक धार्मिक पर्यटनस्थळांचा आढावा घेणे
2. भारतातील महान बौद्ध धर्मीय प्रमुख बौद्ध स्थळा विषयी माहिती संकलित करणे
3. जागतिक पर्यटन स्थळांचा आदर्श पवित्र बौद्ध धार्मिक ऐतिहासिक पर्यटन स्थळा विषयी माहिती देणे
4. प्राचीन काळ ते आजतागायत ऐतिहासिक धार्मिक पर्यटन स्थळांमध्ये बौद्ध कालीन धार्मिक स्थळां महान असलेले पर्यटन स्थळां देऊन येतील तसे स्पष्ट होत

शोध निबंधाचे गृहतिके:-

प्रस्तुत शोध निबंधाचे गृहतिके पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

1. पर्यटनाचा जागतिक वारसा म्हणून भारतातील पवित्र बौद्ध स्थळांविषयक वस्तुनिष्ठ माहिती देणे
2. जागतिक पर्यटनाचे अतिरिक्त भारतातील पवित्र बौद्ध स्थळां धार्मिक सांस्कृतिक व ऐतिहासिक पर्यटन स्थळां आदर्श पर्यटन स्थळां म्हणून समता शांती बंधुत्वाचे अतिरिक्त म्हणून विशद करणे

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत शोध निबंध “भारतातील बौद्ध स्थळां जागतिक पर्यटनाचा आदर्श” ह्या शोध निबंधाचे लिखाण करत असताना बौद्ध कालीन पर्यटन स्थळांचा आढावा घेतलेली आहर्षित बरोबर प्राथमिक साधन म्हणून पर्यटन स्थळांची पाहणी परीक्षण करून तथा विविध प्रवास वर्णनन सिद्ध ग्रंथ, वर्तमानपत्र, अंतर्भूत संगणक संकलित स्थळां आदिचा अभ्यास करून संशोधन शोध निबंध लिहिला आहर्षित प्रामुख्याने भारतातील पर्यटनस्थळा बरोबर लुंबूनी ह्या नमूद स्थळांतील एका बौद्ध स्थळांची माहिती संकलित केली आहर्षित शोध निबंध लिहीत असताना वस्तुनिष्ठ, ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केलेली आहर्षित भारतीय पर्यटनात बौद्ध धार्मिक तथा ऐतिहासिक स्थळां जागतिक पर्यटनाचा आदर्श स्थळां आहर्षित असलेले दिवून येतील म्हणून भारतातील बौद्ध स्थळां जागतिक पर्यटनाचा आदर्श असलेला सांगता येतील. महत्वपूर्ण व ठळक ऐतिहासिक, धार्मिक पवित्र बौद्ध स्थळां त्यांचा आढावा व सारांश पुढील प्रमाणे देतील.

लुंबिनी:-

लुंबिनी नमूद यथील तथागत भगवान बुद्धाचे जन्म स्थळ आहर्षित बौद्ध धर्मातील चार पवित्र स्थळा एक आहर्षित तथागत भगवान बुद्धाच्या जन्मभूमी मुळ जागतिक बौद्ध धर्मियांचे अतिरिक्त असलेला स्थान आहर्षित ऐतिहासिक व धार्मिक दृष्टिकोनातून

पवित्र असलल्या ह्या ठिकाणी तथागत भगवान बुद्धाच्या मातंग्राम्यादक्षी विहार आहे एक सुंदर असा तलाव आहे। सम्राट अशोक ह्या महान सम्राटाने बुद्धाचे जन्मस्थळ असल्यामुळे यथेष्ट एक स्तंभ उभारले आहे। यथेष्टीन, जापान म्यानमार, श्रीलंका, या देशांनी आपआपल्या स्थापत्य शैलीत बुद्ध मठांची अर्थात विहारांची स्थापना केली आहे। जगात शांतता कायम नांदावी म्हणून यथेष्टीनंतर जळणार दीप कायम प्रज्वलित आहे। त्याला शांतीदीप असलेल्या दरवर्षी यथेष्टीलक्षावधी पर्यटक धार्मिक तथा ऐतिहासिक पर्यटना येतात म्हणून जागतिक पर्यटन स्थळा पैकी लुंबिनी ह्या तीर्थस्थळ एक महान व जागतिकस्तरा वरील एक आदर्श बौद्ध धर्म पर्यटन स्थळ असून जागतिक वारसा स्थळांच्या यादीत अग्रस्थानी आहे म्हणून सांगता येईल।

सारनाथ:-

उत्तर प्रदेशातील वाराणशी जिल्ह्यात सारनाथ हा एक पवित्र बौद्ध धार्मिक स्थळ आहे। यथेष्टीतथागत भगवान बुद्ध यांनी ज्ञानप्राप्ती नंतर आपले पहिले प्रवचन दिले होते ह्या महान घटनेची “धम्म चक्र परिवर्तन” म्हणून ओळखले जाते। बौद्ध धर्मातील चार पवित्र धार्मिक स्थळा पैकी सारनाथ हा एक आहे। यथेष्टीतथागत बुद्ध यांनी दिलेल्या प्रथम उपदेशाच्या जागी धम्मस्तूप बांधले आहे ह्या बरोबरच चौखंडी स्तूप, सारनाथ पुरातत्व संग्रहालय, मूलगंध कुटी आधुनिक विहार तिब्बेट व थायलंड यांनी बांधलेले विहार व सम्राट अशोक यांचा जगप्रसिद्ध अशोकस्तंभ जो वर्तमान भारताचे राष्ट्रीय चिन्ह आहे हे सर्व सारनाथ यथेष्टीजगतिक स्तरावर भारतात असलेले ह्या बौद्ध कालीन प्राचीन धार्मिक तथा ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ जागतिक पर्यटन स्थळा पैकी एक पवित्र व महान आदर्श पर्यटन स्थळ म्हणून सांगता येईल। सारनाथ ह्या तथागत भगवान बुद्धाच्या पदस्पर्शाने पवित्र झालेल्या ठिकाणाला दरवर्षी लक्षावधी अनुयायी तथा पर्यटक भेट देऊन जातात।

बोधगया:-

बिहार राज्यात बोधगया हा बौद्ध धर्मातील चार महत्वपूर्ण पवित्र स्थळा पैकी एक महत्वपूर्ण प्राचीन ऐतिहासिक धार्मिक बौद्ध धर्माचे पवित्र स्थान आहे। यथेष्टीतथागत भगवान बुद्ध यांना ज्ञान प्राप्ती झाली व मानवतावादी बौद्ध धर्माची स्थापना झाली ह्या धर्माला धम्म असलेल्यात. बोधगया यथेष्टीमहाबोधि विहार आहे। तथागत भगवान बुद्धाच्या ज्ञानप्राप्तीचे प्रतीक आहे। तथागत भगवान बुद्धाला ज्ञानप्राप्ती झाली तो विशाल बोधिवृक्ष यथेष्टीजगाच्या आणकळ मूर्ती यथेष्टीजगात एक ध्यानस्थ पद्मासन अवस्थेत पंचवीस मीटर उंच मूर्ती आहे। महानमोठे आणकळ प्राचीन स्तूप चैत्य विहार यथेष्टीजगातील बौद्ध राष्ट्रांनी आपआपल्या संस्कृती व स्थापत्या नुसार बौद्ध विहार बांधलेले आहेत। जगातील पवित्र पर्यटन स्थळांपैकी बोधगया हा एक ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, धार्मिक दृष्ट्या जगातील आदर्श पर्यटन स्थल आहे। यथेष्टीवर्षभर मानवतावादी समतावादी लोकसमूहाचे योगदान असून म्हणून जगातील अग्रस्थानी असलेले हे एक पवित्र व आदरयुक्त स्थळ आहे।

कुशीनारा/ कुशीनगर:-

प्राचीन काळातील कुशीनारा अर्थात आताचे कुशीनगर हा एक अत्यंत पवित्र असलेले बौद्ध धर्मातील चार पवित्र स्थळा पैकी एक आहे। उत्तर प्रदेशातील कुशीनगर हा एक जिल्हा आहे। यथेष्टीतथागत भगवान बुद्धाचे महापरिनिर्वाण झाले होते यथेष्टी महापरिनिर्वाण स्तूप असून त्या मध्यतथागत भगवान बुद्धाची सवासहा मीटर लांब महापरिनिर्वाण अवस्थेतील मूर्ती आहे। यथेष्टी तथागत भगवान बुद्धाचे अंतिम संस्कार झाले होते यथेष्टीजगात बौद्ध राष्ट्रांनी आपआपल्या नागरिकांच्या सोईसाठी बौद्ध विहार बांधलेले आहेत। जगातील सर्वात पवित्र प्राचीन असलेले आतिप्रधान असलेले हे ठिकाण पर्यटनासाठी जागतिक स्तरावर एक आदर्श पवित्र व महान पर्यटन स्थळ आहे। यथेष्टीवर्षभर यथेष्टीच्या श्रद्धालु लोकांसाठी लोक उपासक ह्या पवित्र महान आदर्श ऐतिहासिक धार्मिक पर्यटन स्थळास भेट देतात म्हणून हे एक पर्यटन स्थळ जागतिक वारसा स्थळात प्रमुख पर्यटन स्थळा पैकी एक आहे।

सांची:-

सर्वकालीन महान सम्राट अशोक यांनी सांची तथागत भगवान बुद्धाच्या अवशेषांवर सांची हे महान स्तूप निर्माण केले। सम्राट अशोकाने मध्यप्रदेशात बौद्ध धर्माचा प्रचार करत असताना सांची स्तूपाची निर्मिती केली तथागत भगवान अवशेषांमुळे हे ठिकाण बौद्ध धर्मात पवित्र असलेले सांची हे एक महान स्तूप आहे। प्राचीन ऐतिहासिक व धार्मिक स्थळ म्हणून हे प्रसिद्ध आहे। सांची परिसरात आणकळ लहान मोठे स्तूप आहेत। सांची स्तूपाची स्थापत्य कला अत्यंत सुंदर व उत्तम वास्तु विशारदतेची नमूना आहे। आज हे स्थळ जागतिक वारसा स्थळांच्या यादीत समाविष्ट झालेले आहे। ऐतिहासिक व धार्मिक पर्यटनाच्या दृष्टीने हे ठिकाण अत्यंत महत्वाचे आहे। भारतातील बौद्ध स्थळांजगतिक पर्यटनाचे आदर्श पाहत असताना सांची हे बौद्ध धार्मिक स्थळ अत्यंत महत्वाचे आहे। दरवर्षी लाखों पर्यटक येऊन जातात म्हणून मध्यप्रदेशातील रायसे जिल्ह्यातील हे एक महान व पवित्र पर्यटन स्थळ आहे म्हणून जागतिकस्तरावर सांची एक आदर्श पर्यटन स्थळ आहे असे स्पष्ट होतं।

राजगीर व नालंदा:- राजगीर ह्या ठिकाणचे प्राचीन नाव राजगृह असलेले हे विहार मधील नालंदा ह्या सध्या स्थित जिल्ह्यातील महत्वपूर्ण बौद्ध स्थळ आहे। प्राचीन काळात तमिळ राज्याची राजधानी होती यथेष्टीतथागत भगवान बुद्धाचे जन्मस्थळ

आणकी वर्ष होतानाच प्रतीक म्हणून यथाआणकी स्तूप चैत्य आहता यथावद्वन आहता येथील विश्वशांती स्तूप जगात शांतता कायम राहाव म्हणून हस्तूप भगवान बुद्धाच्या विचारांच प्रतीक आहता यथाआणकी पर्यटन स्थळ दिसून येतात दरवर्षी लाखों पर्यटक भरीं दसात. तर नालंदा हा एक बौद्ध धर्मातील महत्वपूर्ण ठिकाण यथातिथागत भगवान बुद्धाच्या काळात बौद्ध धम्म ज्ञान केंद्र निर्माण झाले होते पुढे जालंदा हा पहिले विश्वविद्यापीठ झाले सुरवाती पासून बौद्ध विद्यापीठ असलेल्या ह्या विद्यापीठात प्राचीन काळापासून दशविदशातील विद्यार्थी ज्ञानअर्जनांसाठी यथायेथी असत सम्राट हर्षवर्धनाच्या काळात हा विद्यापीठ भरभराटीस आले खोराव्या शतकात यवन आक्रमकानी हा विद्यापीठ नष्ट केले परंतु आजतागायत हा ज्ञान केंद्र जगाला मार्गदर्शन करत आहता म्हणून नालंदा हा जगातील पहिले विद्यापीठ पाहण्यासाठी दरवर्षी हजारो पर्यटक येतात जातात म्हणून राजगीर व नालंदा हा खोरातातील महान बौद्ध पर्यटन स्थळ जगातील आदर्श पर्यटन स्थळ ठरतात असता दिसून येतात

श्रावस्ती व वैशाली: -

श्रावस्ती हा उत्तर प्रदेशातील महान बौद्ध धर्मस्थळ आहता श्रावस्ती हा शहर प्राचीन कालीन कौशल राज्याची राजधानी होती बौद्ध काळात प्रसंनजीत नावाचा राजा राज्य करत होता. श्रावस्ती यथाभगवान बुद्धाचे तिब्बल चोवीस वर्षे वास्तव्य होत यथायेथी व भगवान बुद्धाचे गिधकुटी हा राहण्याचे ठिकाण पान तथा आहता येथी विहार व गंधकुटी, अंगुलीमाल स्तूप अनाथपिंडक स्तूप पाहण्या सारखे आहता बुद्धाच्या वास्तव्यान प्रोवन व पवित्र असलेल्या ह्या भूमीला दरवर्षी लाखों पर्यटक धार्मिक ऐतिहासिक पर्यटनस्थळ म्हणून भरते दसात भारतातील हा महान पर्यटनस्थळ जगात आदरयुक्त असता आहता

वैशाली हा एक बिहार राज्यातील महत्वपूर्ण बौद्ध धर्मीय पर्यटन स्थळ आहता यथाभगवान बुद्ध यांनी आणकी प्रवचन दिले यथा जगातील पहिले खोराज्य राज्य होत यथाआणकी स्तूप विहार, चैत्य, आढळून येतात यथाभगवान बुद्धाच्या अस्थिबर बांधलेले प्राचीन स्तूप दिसून येतात ह्या बरोबरच अशोकस्तंभ यथा आहता बौद्ध धर्मातील एक पवित्र व महान पर्यटन स्थळ आहता दरवर्षी लाखों पर्यटक येतात. जगाला शांततेची संदेश दणारे श्रावस्ती व वैशाली हा धार्मिक ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ जगात आदर्श पर्यटन स्थळ म्हणून ओळखले जातात.

अमरावती:-

आंध्र प्रदेशातील एक महत्वपूर्ण बौद्ध धर्मीय ठिकाण अमरावती हा आंध्र प्रदेशातील गुंटूर जिल्ह्यात एक महत्वपूर्ण बौद्ध धर्मीयांचे पवित्र ठिकाण यथा महान सम्राट अशोक यांनी अमरावती स्तूप ही महान वास्तु निर्माण केली पुढे सातवाहन राजाने ह्या स्तूपला भव्यदिव्य असा आकार दिला अमरावती स्तूपावर भगवान बुद्ध यांच्या जीवनावर आधारित जातक कथा कोरलेल्या दिसून येतात जागतिक पातळीवर अमरावती हा एक महान ऐतिहासिक तथा धार्मिक बौद्ध धर्मीय स्थळ आहता सातवाहन कालीन आणकी बुद्ध शिल्प आढळून येतात हा एक महान भारतातील जागतिकस्तरा पर्यटन स्थळ दिसून येतात

अजिंठा व वेरूळ:-

महाराष्ट्रातील संभाजी नगर जिल्ह्यात अजिंठा वरूळ हा प्रसिद्ध पर्यटन स्थळ आहता यथा जगप्रसिद्ध बौद्ध लेखी आढळून येतात. अजिंठा यथा एकोणतीस तर वरूळ यथा चौवीस लेखी आढळून येतात अजिंठा यथा भगवान बुद्धाच्या जीवनावर आधारित चित्रकला आजतागायत दिसून येतात ह्या चित्रातील रंगसंगती अत्यंत उत्तम प्रकारे दिसून येतात जागतिक वारसा स्थळा पैकी अजिंठा व वरूळ हा महत्वपूर्ण पर्यटन स्थळ आहता अजिंठा यथा विहार स्तूप व चैत्य दिसून येतात त्याच प्रकारे वरूळ यथा ही दिसून येतात यथा भगवान बुद्धाच्या भव्यदिव्य मूर्ती दिसून येतात जागतिक पर्यटन स्थळा पैकी अजिंठा व वरूळ एखाद्या आश्चर्या सारखे असतात यथा दरवर्षी दशविदशातील हजारो पर्यटक या पर्यटन स्थळांना भरते दसात भारतातील जागतिक स्तरावरील अजिंठा व वरूळ हा महान व पवित्र बौद्ध धार्मिक ऐतिहासिक पर्यटन स्थळ म्हणून संगत येतात.

नागपूर दीक्षाभूमी:-

नागपूर यथा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बौद्ध धर्माचे पुनर्जीवन दिले त्यांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ साली बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली नाग लोकांची भूमी नागपूर असल्यामुळे ते तजो ग लोक प्राचीन काळापासून बौद्ध धर्मीय असल्यामुळे नागपूर या ठिकाणी बौद्ध धर्माचे पुनर्जीवन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले यथा सांचीच्या स्तूपा पासून प्रणि घेतले दीक्षाभूमी नागपूर येथील भव्यदिव्य स्तूप निर्माण केले दीक्षा भूमी परिसरात बोधगया येथून आणलेल्या बोधिवृक्षा पासून ह्या वृक्षाची निर्मिती झालेली आहता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची व तथागत भगवान बुद्धाच्या प्रतिमा आहता सामाजिक न्यायाचे ठिकाण म्हणून नागपूर येथील दीक्षाभूमी ओळखली जाते दर वर्षी १४ ऑक्टोबर रोजी दशविदशातील लाखों बौद्ध धर्मीय अनुयायी यथा येतात जागतिकस्तरावर धार्मिक ऐतिहासिक पर्यटन म्हणून नागपूर अर्थात दीक्षाभूमी हा जागतिकस्तरावर प्रसिद्ध आहता दशविदशातील पर्यटकांचे आदर्श स्थान आहता असता येते.

सारांश/ उपसंहार:-

“भारतातील बौद्ध स्थळजागतिक पर्यटनाचा आदर्श” ह्या शोध निबंधाचा सविस्तर आढावा घेत असताना नफाळ्यातील लुंबिनी हब्रगवान बुद्धाचा जन्मस्थान व भारतातील बोधगया, सारनाथ . सांची, राजगिरी, नालंदा, वैशाली, अमरावती, श्रावस्ती, अजिंठा वरुळ, दीक्षाभूमी नागपूर, ह्या भारतातील पवित्र बौद्ध पर्यटन स्थळांचा आढावा घेतलेली आहे. जागतिकस्तरावर भारतातील बौद्ध पर्यटन स्थळांचा आदर्श धार्मिक ऐतिहासिक प्राचीन, असलेल्या स्थळांचाही मानवतत्वा प्रतीक म्हणून जागतिकस्तरावर प्रसिद्ध आहे. नफाळ्यातील लुंबिनी यथातिथागत भगवान बुद्धाचा जन्मस्थळ आहे. बोधगया यथातिथागत भगवान बुद्धाला ज्ञानप्राप्त झाले. सारनाथ यथातिथागत भगवान बुद्ध यांनी प्रथम प्रवचन दिले. घटनसि धम्म परिवर्तन चक्र दिन असलेले आहेत. कुशीनारा अर्थात कुशीनगर यथाभगवान बुद्धाचा महापरिनिर्वाण झाले. म्हणून लुंबिनी, बोधगया, सारनाथ, कुशीनारा, हबौद्ध धर्मातील चार अत्यंत पवित्र ठिकाणे मानले जातात म्हणून जागतिकस्तरावर धार्मिक व ऐतिहासिक पर्यटन स्थळांवरून आदर्श असलेल्या यथातिथागत या बरोबरच राजगिरी, नालंदा, वैशाली, अमरावती, श्रावस्ती, अजिंठा वरुळ, दीक्षाभूमी नागपूर आदि बौद्ध धर्मातील पवित्र महान ऐतिहासिक स्थळांची माहिती प्रस्तुत शोध निबंधात दिलेली आहे. एकंदरीत भारतातील बौद्ध स्थळजागतिक पर्यटनाचा आदर्श ठरतात प्रस्तुत शोध निबंधात मोजक्याच बौद्ध धर्मातील पवित्र महान प्राचीन ऐतिहासिक व धार्मिक पर्यटन स्थळां विषयक माहिती घेतलेली आहे. परंतु प्राचीन काळापासून बौद्ध धर्म भारतीय उपखंडाचा मुख्य धर्म होता म्हणून सर्व भारतीय उपखंडात बौद्ध धर्माच्या पाऊलखुणा काश्मीर तसेच न्याकुमारी आणि आसाम तसेच गुजरात पर्यंत बौद्ध धर्माचा अवशेष आढळून येतो. भारतात प्राचीन काळापासून तसेच आजतागायत कोट्यावधी पर्यटक बौद्ध धर्माच्या अभ्यासासाठी तथागत भगवान बुद्धांच्या पदस्पर्शाने जिवन पवित्र झालेल्या स्थळांना भेट देण्यासाठी लाखों पर्यटक येतात भारतातील बौद्ध स्थळजागतिक पर्यटनाचा आदर्श ठरतात असलेल्या यथातिथागत यथातिथागत यथातिथागत.

संदर्भ ग्रंथ:-

1. जोय बोस सीवा प्रसाद बोस- भारतीय उपमहाद्वीप में बौद्धस्थल-जोय बोस प्रकाशन- दिल्ली
2. प्रियसर्पसिंह – भारत के प्रमुख बुद्ध तीर्थ स्थल- ईस्टर्न बूक लिंकर्स प्रकाशन- दिल्ली १९९३
3. वासुदेव उपाध्याय- प्राचीन भारतीय स्तूप गुहा और मंदिर- प्रकाशक बिहारी हिन्दी ग्रंथ अकादमी दिल्ली १९७२
4. डॉ. ए. क. अत्रवर्षी- प्राचीन भारतीय इतिहास- एसबिपिडी प्रकाशन दिल्ली
5. Sunita Dwivedi-BUDDHIST HERITAGE SITES OF INDIA –Rupa Publication
6. डॉ. सूरज ए पंडित -महाराष्ट्रातील बौद्ध लक्ष्मी-आप्रांत प्रकाशन
7. ओम प्रकाश पांडे- सारनाथ की कला –भारती प्रकाशन २०००
8. दशरथ मित्रा-सांची भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण -१९६८
9. त्रिपिटकाचार्य भिक्षू धर्मरचीत- कुशीनगर का इतिहास- सिद्धार्थ ग्रंथ प्रकाशन